

ANNA POBÓG-LENARTOWICZ¹
Uniwersytet Opolski
ORCID:0000-0003-3136-3480

JESZCZE O KASACIE KLASZTORU KANONIKÓW REGULARNYCH PW. ŚW. MIKOŁAJA W KALISZU

Abstract

In 1810, the monastery of the Canons Regular of St. Nicholas in Kalisz was closed down. In the Diocesan Archives in Włocławek, a secularization protocol has been preserved, presenting the condition of the church, monastery buildings, church and sacristy equipment. The protocol also includes a list of the monastery's revenues, mainly Mass stipends from places located in the nearby counties and from houses located in Kalisz. The presented assets prove that the situation of the monastery was stable, which means that the liquidation of the Kalisz convent was unjustified and incomprehensible.
Keywords: Church, Canons Regular, secularization, Kalisz

Streszczenie

W 1810 r. doszło do kasaty klasztoru kanoników regularnych p.w. św. Mikołaja w Kaliszu. W Archiwum Diecezjalnym we Włocławku zachował się protokół sekularyzacyjny, przedstawiający stan kościoła, zabudowań klasztornych, wyposażenie kościoła oraz zakrystii. W protokole znajduje się też spis dochodów klasztoru, głównie fundacji mszalnych z miejscowości położonych w pobliskich powiatach oraz z domów znajdujących się w Kaliszu. Z przedstawionego stanu majątkowego wynika, że sytuacja klasztoru była stabilna, co oznacza, że likwidacja konwentu kaliskiego była nieuzasadniona i niezrozumiała.

Słowa kluczowe: Kościół, kanonicy regularni, sekularyzacja, Kalisz

Począwszy od 2010 r. w różnych ośrodkach naukowo-badawczych Polski odbyły się konferencje poświęcone okrągłym rocznicom kasat klasztornych na terenie zaborów: austriackiego, pruskiego i rosyjskiego. Taka też konferencja, poświęcona życiu zakonnemu

¹ Anna Pobóg-Lenartowicz, absolwentka historii Uniwersytetu Wrocławskiego, od 1990 r. związana z Uniwersytetem Opolskim. Specjalizuje się w badaniach nad historią Kościoła (głównie kanoników regularnych, dominikanów i cystersów), historią Śląska, historią kobiet, historiografią średniowieczną. E-mail: alenartowicz@uni.opole.pl.

w Królestwie Polskim w latach 1832-1864 odbyła się w 2014 r. w Drohiczyń. Jej organizatorami byli: Instytut Nauk Historycznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie oraz Wyższe Seminarium Duchowne w Drohiczyń. W trakcie tej konferencji przedstawiono okoliczności kasaty klasztoru kanoników regularnych p.w. św. Mikołaja w Kaliszu. Tekst ten ukazał się później drukiem². Już po publikacji artykułu okazało się, że w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku znajduje się protokół sekularyzacyjny klasztoru kanoników regularnych w Kaliszu³. Autorce udało się do niego dotrzeć i jego treść będzie przedmiotem niniejszego tekstu.

Pokrótkie przypomnę tylko, że początki kanoników regularnych w Kaliszu sięgają roku 1358. Wówczas to, za sprawą króla Kazimierza Wielkiego, doszło do zamiany czterech wsi należących do klasztoru kanoników regularnych Najświętszej Marii Panny na Piasku we Wrocławiu⁴ na kościół pw. św. Mikołaja w Kaliszu wraz z prawem patronatu nad nim, podkaliską wioską Kuchary (z prawem patronatu nad tamtejszym kościołem), dwie winnice i alodium. W 1441 r., w wyniku reformy przeprowadzonej przez opata wrocławskiego klasztoru, Jodoka z Głucholazów⁵, prepozytura kaliska uzyskała samodzielność, jednak formalna zależność od wrocławskiego opactwa przetrwała aż do II połowy XVII wieku.

Po zajęciu Kalisza przez Prusy (w wyniku II rozbioru Polski) w 1806 r. zakonnicy dostali polecenie przeniesienia się do klasztoru w Trzemesznie⁶, co spotkało się tak z oporem braci, jak i miejscowej ludności⁷. Sytuację konwentu uratowała klęska Prus w bitwie pod Jeną, do miasta przybył Kacper Miaskowski, wysłannik Jana Henryka Dąbrowskiego. Kiedy wydawało się, że kanonikom regularnym uda się zachować swój klasztor, ówczesny arcybiskup gnieźnieński, Ignacy Raczyński, 6 maja 1810 r. wydał w Ciężeniu dokument kasujący konwent w Kaliszu⁸. Decyzję tę podtrzymał miesiąc później (16 czerwca) Fryderyk August, król saski i książę warszawski, w obecności kaliskich kanoników regularnych⁹.

W Archiwum Diecezjalnym we Włocławku, w zespole Akt Konsystorza Kaliskiego zachował się protokół sekularyzacyjny. Został spisany w Kaliszu przez dra Stanisława Kostkę Podbowicza, ówczesnego kustosa kolegiaty kaliskiej i sędziego konsystorza¹⁰.

² A. Pobóg-Lenartowicz, *Kasata klasztoru kanoników regularnych p.w. św. Mikołaja w Kaliszu*, w: *Życie zakonne w Królestwie Polskim w latach 1832-1864. Polityka caratu – kasaty – represje*, red. W. Graczyk, J. Marszałska, Kraków 2015, s. 109-118.

³ Bardzo dziękuję ks. prof. Sławomirowi Zabraniakowi za przekazanie mi tej informacji.

⁴ Były to wsie: Męka, Polków, Węglów i Luboradzice, zob. A. Pobóg-Lenartowicz, *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu*, Opole 1994, s. 32.

⁵ Na temat reformy zob. A. Pobóg-Lenartowicz *Kanonicy regularni na Śląsku. Życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Opole 1999, s. 177-188; też, *Próby reform w klasztorach kanoników regularnych w Polsce i na Śląsku w XV wieku*, w: *Przemijanie i trwanie. Kanonicy Regularni Laterańscy w dawnej i współczesnej Polsce*, red. K. Łatak, I. Makarczyk, Kraków 2008, s. 433-450. Na temat samego Jodoka zob. zwłaszcza L. Matusik, *Ze studiów nad średniowieczną kulturą umysłową kanoników regularnych na Śląsku. Jodok z Głucholazów*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 1967, t. 22, nr 1/2, s. 35-64; A. Pobóg-Lenartowicz, *A czyny ich były wielkie i godne pamięci. Konwent klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do początku XVI wieku*, Opole 2007, s. 170-175.

⁶ Konwent w Trzemesznie funkcjonował od II połowy XII wieku, zob. P. Doroszewski, *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie do początku XVI wieku*, Olsztyn 2013.

⁷ A. Chodzyński, *Kościół św. Mikołaja w Kaliszu*, Warszawa 1874, s. 16-17.

⁸ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Akta Konsystorza Kaliskiego, k.77 I n.

⁹ Ibidem, k. 78. Szczegółowo okoliczności kasaty opisane są we wspomnianym w przyp. 1 artykule.

¹⁰ Ibidem, k. 88.

Protokół sporządzony został, podobnie jak wiele innych tego typu dokumentów, na wzór wcześniej spisywanych protokołów wizytacyjnych. Przedstawia on więc najpierw krótki rys historyczny klasztoru i kościoła, następnie opis i stan zachowania budynków kościelnych, wykaz sprzętów i ruchomości, szat i ksiąg liturgicznych, stan gospodarczy klasztoru wraz z wykazem zapisów i dochodów. Omówione zostaną po kolei informacje zawarte w poszczególnych częściach protokołu.

Wiadomości na temat początków kościoła i klasztoru są niezwykle lakoniczne. Autor protokołu stwierdza jedynie, że kościół pw. św. Mikołaja w Kaliszu był fundacją książąt polskich, ale dokument fundacyjny nie zachował się. W 1358 r. kościół, który wcześniej znajdował się pod zarządem księży świeckich, został przez Kazimierza Wielkiego przekazany kanonikom regularnym laterańskim¹¹ z wsi Męka, co dokumentem z 25 czerwca 1416 r. potwierdził arcybiskup gnieźnieński Latalski¹². Wspomniany jest jeszcze przywilej króla Zygmunta [Starego] dla kościoła z 1540 r.¹³ Kolejna informacja dotyczy już ponownego przekazania kościoła pod zarząd księży świeckich¹⁴.

Jeśli chodzi o stan obiektów kościelnych, to w protokole zapisano, że kościół był cały murowany. Posiadał dwa chóry, mały i większy, które połączone były z obu stron kaplicami o równej szerokości, długości i wysokości. Kościół pokryty był wyłącznie dachówką, miejscami mocno uszkodzoną, wymagającą pilnej naprawy. Zgromadzono już część materiału na potrzeby remontu. Dzwonnica znajdowała się w końcu kościoła, wmurowana wraz z kościołem na kształt wieży, pokryta była także dachówką. Na dzwonnicy znajdowały się trzy dzwony: wielki (o nazwie św. Mikołaj) ważył około 50 cetnarów¹⁵, średni, odlany w 1796 r. we Wrocławiu i tam konsekrowany, oraz mały. Dalej zapisano, że wokół cmentarza niegdyś znajdował się mur, ale – razem z dawnym domem dla sług kościelnych – ze względu na rozwój miasta¹⁶, został przez straż miejską rozebrany¹⁷.

Nie wiadomo, kiedy kościół był konsekrowany. Uroczystość konsekracji obchodzono wówczas w pierwszą niedzielę w oktawie święta Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny¹⁸.

Jeśli chodzi o wygląd wewnętrzny kościoła, to w protokole zapisano, że do kościoła prowadziły trzy wejścia, wszystkie one były odpowiednio zabezpieczone zamkami, kłódkami i zaporami. Na podłodze znajdowały się kafle dębowe, stare i nierówne. Sklepienie podparte było sześcioma filarami (w dobrym stanie). Okna były wąskie i nie posiadały krat.

¹¹ Oczywiście, nie jest to prawdą, bowiem wtedy wrocławski konwent kanoników regularnych należał do kongregacji arrowezyjskiej. Zresztą w tym czasie żaden z polskich klasztorów kanoników regularnych nie należał do kongregacji laterańskiej. Na ten temat zob. zwłaszcza: A. Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku...*, s. 35-39, s. 177-188; K. Łatak, *Kanonicy regularni laterańscy na Kazimierzu w Krakowie do końca XVI wieku*, Elk 1999, s. 25-36, s. 71-74.

¹² Kolejna ewidentna pomyłka protokolanta, bowiem Jan Latalski, późniejszy arcybiskup gnieźnieński, urodził się dopiero w 1463 r., zob. chociażby J. Lutyński, *Poznańscy pralaci i kanonicy w XVI wieku*, „Saeculum Christianum”, 1994, t. 2, s. 109-153.

¹³ AD Włocławek, Akta Konsystorza Kaliskiego, k. 83.

¹⁴ Ibidem, k. 83 v.

¹⁵ Czyli około 2,5 tony (jeden cetnar = ok. 50 kg).

¹⁶ Dosłownie „dla rozprzestrzeniania ulicy”.

¹⁷ AD Włocławek, Akta Konsystorza Kaliskiego, k. 83 v.

¹⁸ A więc na początku lipca, do czasu bowiem reformy z 1969 r. święto Nawiedzenia NMP obchodzono 2 lipca, zob. chociażby ks. E. Mateja, *Śląski kalendarz liturgiczny świętych. Geneza i rozwój do czasu reformy papieża Piusa X*, Opole 2006, s. 57.

W kościele znajdowało się 13 ołtarzy, odmalowanych i złożonych, ozdobionych obrazami i rzeźbami. Według protokolanta na uwagę zasługiwał zwłaszcza obraz „Zdjęcie z Krzyża”, który znajdował się w głównym ołtarzu „wyborny i doskonale udany”¹⁹. Trzy ołtarze były murowane, a reszta, łącznie „z wielkim” – drewniane. Tylko ołtarz poświęcony św. Janowi Nepomucenowi był nowy, ufundowany i utrzymywany przez bractwa, pozostałe były stare, a ostatni dedykowany św. Ignacemu wręcz „słaby i prócz obrazu nieforemny”²⁰.

W podziemiach kościoła znajdowały się kruchty do grzebania zmarłych. Było ich 8. Trzy znajdowały się przed wielkim ołtarzem, jedna na środku kościoła, a pozostałe cztery w bocznych kaplicach. Do tych ostatnich prowadziło dwoje drzwi kamiennych, reszta posiadała drewniane klapy zamykane poziomo.

Zakrystia znajdowała się po lewej stronie małego chóru, podobnie jak on murowana, posiadała dwie izby. Trzy okna, które znajdowały się w tych pomieszczeniach, posiadały żelazne kraty i drewniane ościeże, a dwoje drzwi prowadzących do zakrystii było dobrze zabezpieczonych zamkami i kłódkami. W zakrystii znajdowały się dwie dobre szafy i jedna zła. Znajdowało się też jedno lustro, jedno zwierciadło, sześć ampułek, 13 portateliów²¹ z relikwiarzami. Nad zakrystią znajdował się kapitularz, także murowany, do którego z dworu prowadziły żelazne drzwi. Tam też znajdowała się biblioteka i skład ksiąg miejskich.

Kazalnica, choć stara, kryta była adamaszkiem. Chrzcielnica była kamienna, dobrze zamykana, znajdujący się w niej kociołek – wybielony. W kościele znajdowało się też 6 konfesjonałów, „porządnych, wygodnych, na widocznych miejscach”.

Tabernakulum w wielkim ołtarzu było „porządne i mocno zamykane”. Oleje święte przechowywane były w dobrze zamkniętej szafie koło chrzcielnicy. Pod chrzcielnicą znajdowała się też „piscina” (czyli nisza ścienna²²).

Na wyposażeniu kościoła znajdowały się też dwa krzyże procesjonalne, katafalk z kolumnami, dwie trumny, grób na Wielki Piątek. Ponadto protokół wylicza jeszcze ławki (porządne, stojące w środku kościoła) oraz stalle w małym chórze (stare i mocno uszkodzone). Na filarach znajdowały się dwa nagrobki z napisami²³.

W kolejnej części protokołu znajduje się spis sprzętów i ruchomości kościoła. Składają się na nie paramenty liturgiczne oraz różnego rodzaju sprzęty, podzielone według materiałów, z których zostały wykonane. Są więc wyroby ze srebra, mosiądzu, miedzi, cyny i żelaza. Wśród sprzętów wykonanych ze srebra znajdują się głównie paramenty liturgiczne. Są to: dwie monstrancje, duża i mała, z tym, że duża jest cała pozłacana, ozdobiona elementami szklanymi (na wzór kamieni) z prętem miedzianym. Ważyła 16 funtów i 19 łut²⁴. Mniejsza posiadała dwa pozłacane aniołki, także z prętem miedzianym i dwoma szkiełkami, ważyła 2 funty i 23 łuty. Obie monstrancje posiadały melchizedeki²⁵. Kielichów wraz z patenami było 9, były one również pozłacane. Używano też trzech krzyży: wielkiego, średniego i małego (pacyfikała). Dwa pierwsze posiadały w sobie relikwie. Krzyż średni używany był przez

¹⁹ AD Włocławek, Akta Konsystorza Kaliskiego, k. 83 v.

²⁰ Ibidem, k. 84.

²¹ Portatyl – inaczej ołtarz przenośny, zob. Ch. Zieliński, *Sztuka sakralna. Co należy wiedzieć o budowie, urządzeniu, wyposażeniu, ozdobie i konserwacji Domu Bożego*, Poznań-Warszawa-Lublin 1959, s. 995.

²² AD Włocławek, Akta Konsystorza Kaliskiego, k. 84.

²³ Ibidem.

²⁴ Czyli około 8 kg (1 funt=0,5 kg).

²⁵ Były to oprawy hostii w monstrancji, Ch. Zieliński, *Sztuka sakralna...*, s. 965, 990.

funkcjonujące przy kościele Bractwo św. Trójcy²⁶. Wśród utensyliów liturgicznych były także: trybularz z trzema łańcuszkami i łódką, lampa z trzema łańcuszkami, puszka wielka pozłacana z pateną i wazą, dwie tacki i dwie ampułki z przykryciem, naczynie do przechowywania oleju świętego. Wymienione też są wota, w ilości 14, odpowiednio zabezpieczone i schowane, a także wota znajdujące się na obrazie Pana Jezusa: dwie ręce, dwie nogi, serce i „trupia głowa”, trzy małe wota na obrazie św. Walentego, zaś na obrazach św. Mikołaja i św. Augustyna znajdują się dwa pastorały i dwie infuły (czyli atrybuty ich godności biskupiej). Z protokołu wynika, że w kościele znajdowały się trzy ołtarze poświęcone Najświętszej Marii Pannie, we wszystkich znajdowały się wizerunki Maryi ubrane w sukienki²⁷.

Wśród przedmiotów wykonanych z mosiądzu są 3 tace do offertorium, dwie większe, jedna mała. Prócz tego sześć lichtarzy pobielonych na potrzeby Bractwa Pomocy Duszy i jeden mały krzyż.

Z miedzi wykonane były przede wszystkim różnego rodzaju kociołki i dzbanki. Wśród kociołków był jeden wielki kocioł do warzenia piwa (w słodowni), kociołek do lania świec ośmiogarncowy²⁸, kociołek w chrzcielnicy pobielany, dwugarncowy, trzy kociołki do przechowywania wody święconej, także dwugarncowe, jeden dzbanek garncowy. Z miedzi wykonana była też „nalewka w lawaterzu”²⁹, kopuła na chrzcielnicy, jedna mała kropielnica i małe dzwonki z sygnaturkami.

Jeśli chodzi o przedmioty cynowe, to były to głównie lichtarze, różnej wielkości, w liczbie 52, osiem lichtarzy stołowych, małych, osiem dzbanków do kwiatów, jedna mała kropielnica i „futrowanie w lawaterzu”. Z żelaza wykonane były: krata w drzwiach prowadzących do zakrystii, pięć zamków, osiem kłódek, forma do oplatków i dwie pary szczypiec³⁰.

W dalszej części protokołu znajdują się informacje o szatach liturgicznych. Pogrupowane są one według kolorów, poczynając od białego, poprzez czerwony, zielony, fioletowy, a na czarnym kończąc. Wymienione są kapy, ornaty i dalmatyki. I tak, w kolorze białym były dwie kapy uroczyste oraz dwie powszednie, te pierwsze ozdobione w sposób bardziej okazały³¹, te drugie wprawdzie jedwabne, ale wyblakłe, podszyte płótnem. Ornatów (białych) uroczystych, ze wszystkimi „należytościami”: było 7, dwa z nich były „lamowe”, pięć z „bogatej materii z galonkami”³² i koronkami srebrnymi, z podszewkami jedwabnymi, ale w większej części już przetartymi³³. Do tego dochodziły ornaty mniej uroczyste, jedwabne, stare, w liczbie 11, ornaty podlejsze jedwabne, wcześniej już reperowane, w liczbie 9 oraz

²⁶ AD Włocławek, Akta Konsystorza Kaliskiego, k. 84.

²⁷ Ibidem, k. 84 v.

²⁸ Garniec – staropolska jednostka objętości wynosząca około 4 litrów (J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001, s. 169). W tym przypadku ten kociołek miał pojemność około 32 litrów. Zastanawia, ile litrów musiał mieć kocioł do piwa, określony jako wielki.

²⁹ Lawaterz (lawatarz) to rodzaj umywalni przeznaczonej do mycia rąk przez mszę. Najczęściej znajdował się w zakrystii. Składał się ze zbiornika na wodę i misy, którą ta woda sphywała, zob. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 2002, s. 228.

³⁰ AD Włocławek, Akta Konsystorza Kaliskiego, k. 84 v.

³¹ Pierwsza „lamowana z galonkiem wąskim złotym”, druga – „w kwiaty z srebrem przerabiana z koronką srebrną i podszewką jedwabną złą”, ibidem.

³² Chodzi tu zapewne o galony, czyli o taśmy z jedwabiu lub złotej nici, stosowane w szatach liturgicznych, zob. M. Michałowska, *Leksykon wzornictwa*, Warszawa 2006, s. 99-100.

³³ AD Włocławek, Akta Konsystorza Kaliskiego, k. 84 v.

ornaty jedwabne, w większości podarte, w liczbie 15³⁴. Jeśli chodzi o dalmatyki, to wyliczono 4 pary z „bogatej materii z galonkami i koronkami srebrnymi” oraz dwie pary jedwabnych, choć pośledniejszych.

W kolorze czerwonym była: jedna uroczysta kapa, ale stara i przetarta, pięć uroczystych ornatów, z czego trzy „manszestrowe z kolumnami srebrem szytymi”, a dwa „z bogatej materii w różne kwiaty”, wszystkie z należnościami. Prócz tego ornatów jedwabnych starych, bez niektórych należności, było pięć, ornatów całkiem zużytych – 15. Do tego 1 para dalmatyk. W kolorze zielonym odnotowano jedynie cztery jedwabne „podłe” ornaty bez galonków. W kolorze fioletowym była jedna kapa ze srebrnym galonkiem, ze złą podszewką. Ornatów w tym kolorze było 16, z tego dwa porządniejsze, osiem jedwabnych w różne kwiaty i sześć całkiem podłych. Do tego – jedna para jedwabnych dalmatyk, także złej jakości. W kolorze czarnym odnotowano trzy kapy, z których tylko jedna była porządna, pozostałe już były wytarte. Ornatów w tym kolorze było 14, z czego dwa porządniejsze, z koronkami, jeden jedwabny, ale pośledniejszy, i 11 uszkodzonych. Dalmatyk czarnych odnotowano 3 pary, z czego dwie lepszej jakości.

Ponadto protokół wymienia 8 antypendiów (3 białe, 2 czerwone, 2 czarne, 1 zielone), jedno umbraculum na postumencie drewnianym, podwójne, jedwabiem szyte, baldachim „jednoręczny manszestrowy z galonkiem”, ze srebrną gałką i rękojeścią. Do tego dochodzi 6 par jedwabnych firanek i trzy złote kobierce³⁵.

Szat tych jest sporo, ale trzeba pamiętać, że w konwencie przybywało na co dzień kilkunastu zakonników. Tym bardziej może dziwić tak duży odsetek szat zniszczonych i wymagających reparacji.

Protokolant wylicza także tak zwaną „bieliznę” liturgiczną. Zalicza do niej alby, humerały, korporały, tuwaleń³⁶, obrusy i ręczniki. Alb w sumie jest 17, z tego jedna perkanowa, z koroną srebrną, określona jako dobra, cztery rąbkowe, z koronkami złotymi i srebrnymi, podszyte materiałem, z czego dwie dobre, a dwie złe, z płótna cienkiego z koronkami cztery dobre, z płótna grubego z koronkami srebrnymi wąskimi – siedem³⁷. Humerałów było 22, korporałów – 33, tuwaleń „rąbkowych, jedwabiem szytych” – 8, z tego dwa dobre, z koroną srebrną, a sześć gorszych. Obrusów – 49, w większości w złym stanie, ręczników większych – 5, małych – 50, tyleż samo puryfikatorzy³⁸. Była też jedna komża płócienna³⁹.

Bardzo ciekawie prezentują się informacje dotyczące ksiąg. Z ksiąg kościelnych mszałów było 13, z tego jeden całkowicie, a dwa po brzegach w srebro oprawione, trzy dobre, reszta podniszczona. „Requialnych ksiąg” – 9, z czego tylko dwie określone jako dobre. Rytuały – dwa, ale podarte. Agendy też dwie, z czego jedna synodalna, druga – mała. Psalterze i kancjonaż – zniszczone. Co ważne, metryki chrztów zachowały się już od 1579 r.⁴⁰, ślubów – od 1660 r., a zgonów – od 1730 r. Jest też informacja, że w bibliotece klasztornej

³⁴ Ibidem, k. 85.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Tuwaleń – welon naramienny używany przy błogosławieństwie Najświętszym Sakramentem i do noszenia monstancji w czasie procesji, Ch. Zieliński, *Sztuka sakralna...*, s. 194.

³⁷ AD Włocławek, Akta Konsystorza Kaliskiego, k. 85.

³⁸ Czyli ręczniczków do czyszczenia kielicha, Ch. Zieliński, *Sztuka sakralna...*, s. 225, 997.

³⁹ AD Włocławek, Akta Konsystorza Kaliskiego, k. 85 v.

⁴⁰ Należy tu przypomnieć, że obowiązek prowadzenia ksiąg metrykalnych nałożył na proboszczów sobór trydencki, który zakończył swe obrady w 1563 r.

jest kilkaset ksiązek, ale nie są one uporządkowane, ani nie posiadają katalogu (co może dziwić, w przypadku kanoników regularnych⁴¹).

Najobszerniejszą część protokołu stanowi opis stanu gospodarczego oraz dochodów klasztornych. Zaczyna się on od przedstawienia warunków mieszkaniowych kaliskich kanoników regularnych. Zapisano w nim, że klasztor, lub jak go nazywa protokolant – probostwo, było jednopiętrowe, murowane, kryte dachówką. Na dole znajdowały się 4 małe izby, refektarz, kuchnia i korytarz, na górze – osiem niewielkich („szczupłych”) izb, murowanych z dobrymi sklepieniami i „sklepani”, wszakże ze złymi dachami. Dalej z protokołu wynika, że mieszkania dolne zajęte były na potrzeby aresztu wojskowego. Kiedyś do tego domu dobudowane były „stychulce”, w których urządzono dwie izby, ale obecnie – w wyniku spustoszenia ich przez żołnierzy – zostały w części rozebrane. W podwórzu znajdowały się: stajnia i słodownia (mielcuch) budowana w bale z kotłem (do warzenia piwa), w większej części jednak zrujnowana. Za mielcuchem znajdował się mały domek o jednej izbie, w czasie spisywania protokołu niezamieszkały. Na ul. Grodzkiej, przy cmentarzu, był nowy dom z mieszkaniami na dole i górze (po 4 izby i z alkierzami). W tyle tego domu znajdował się niewielki dom ślusarza, w którym – jako posesjonat – miał on prawo do dożywotniego użytkowania. Z drugiej strony probostwa znajdował się ogród, w większej części opasany murem, który obecnie (czyli w czasie spisywania protokołu), nieprawnie, znajduje się w posiadaniu rodziny Midalskich⁴².

Przy kaliskim kościele działały cztery bractwa, „czyli konfraternie”: pw. Świętej Trójcy, Szkaplerza NMP, św. Jana Nepomucena i Pomocy Dusz Wiecznych. Wszystkie one miały opisane swoje fundusze, prawa i obowiązki⁴³.

Spis dochodów klasztoru protokolant zaczyna od uposażenia ziemskiego oraz dochodów w naturaliach. Wynika z niego, że wieś Kuchary, która od samego początku należała do konwentu – wraz z folwarkami w Rypinku i Chmielniku, z ludźmi zaciężnymi tamże i prawem propinacji – została zabrana przez rząd pruski. „Kompetencja” z niej wyznaczona wynosiła 2772 zł polskich. Z Maćkowa proboszcz pobierał daninę w wołach, z okolicznych folwarków oraz ról kmiących otrzymywał daninę w zbożu, choć nie wszystkie opłaty były wówczas wnoszone. Do kościoła należały też dwie wsie Chmielnik i Maćków, a także połowa miasta Kalisz, dwa Przedmieścia: Wrocławskie i Piskorzewskie całkowicie, a Przedmieście Warszawskie – w połowie⁴⁴.

Jeśli chodzi o dochody pieniężne z tak zwanych zapisów, to z różnego rodzaju dóbr leżących w powiatach: kaliskim, krotoszyńskim, ostrzeszowskim, odolanowskim, wareckim i sieradzkim klasztor uzyskiwał 41 tys. 226 zł polskich. Posiadał też 15 tys. 400 zł pol. z czynszów z domów i kamienic w samym Kaliszu⁴⁵.

Zapisy na dobrach wahały się od 320 do 23.026 zł. Najwięcej darowizn było na 1000 zł pol. W ramach tych fundacji zakonnicy byli zobowiązani do odprawienia określonej liczby mszy

⁴¹ Zob. chociażby: E. Zielińska, *Kultura intelektualna klasztoru kanoników regularnych z klasztoru w Kraśniku w latach 1469-1563*, Lublin 2002; I. Pietrzkiwicz, *Biblioteka kanoników regularnych w Krakowie*, Kraków 2003; K. Łatak, S. Nalbach, *Ze studiów nad kulturą umysłową kanoników regularnych krakowskiej prepozytury Bożego Ciała w XV i XVI wieku*, Kraków 2009.

⁴² AD Włocławek, Akta Konsystorza Kaliskiego, k. 85 v.

⁴³ Ibidem, k. 86.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem, k. 86-88.

za ofiarodawców. Za kwotę 1000 zł należało odprawić jedną mszę w tygodniu, za kwotę 400 zł – 12 mszy w roku, a za kwotę 23 tys. (zabezpieczone – nota bene – na kaliskiej synagodze) – trzy msze w tygodniu i jeden anniwersarz w roku. Darowizny zapisane w czynszach z domów w Kaliszu był niższe, wahały się od 200 do 4 tys. zł, z tym, że najwięcej było tych wynoszących kilkaset złotych. Część z nich szła na potrzeby działających przy kościele bractw. Wykaz fundacji mszalnych jest niezwykle cennym źródłem do badań nad otoczeniem społecznym klasztoru, a także do badań nad prozopografią Kalisza na przełomie XVIII i XIX wieku.

Przedstawiony powyżej stan majątkowy kościoła pw. św. Mikołaja i konwentu kanoników regularnych w Kaliszu utwierdza w przekonaniu, że sytuacja gospodarcza klasztoru była stabilna. Zakonnicy nie posiadali jakichś wielkich dochodów, ale dzięki tak licznym fundacjom mszalnym byli w stanie utrzymać się na przyzwoitym poziomie. Także stan obiektów parafialnych nie budził większych zastrzeżeń. Kościół był na bieżąco remontowany, wszystkie pomieszczenia, może poza biblioteką, były zadbane i odpowiednio zabezpieczone. Niektóre z pomieszczeń klasztornych wymagały naprawy, ale ich stan w większości przypadków był dobry. Na stanie konwentu znajdowały się też wszystkie niezbędne szaty i paramenty liturgiczne. Te ostatnie w dość znacznej ilości i w dobrym stanie. Jeśli chodzi o stroje liturgiczne, to ilościowo było ich sporo, ale np. większość ornatów wymagała naprawy. Zawsze jednak było po kilka egzemplarzy w każdym kolorze bogato zdobionych w bardzo dobrym stanie. Wszystko to potwierdza tylko tezę, wyrażoną w artykule z 2015 r. na temat sekularyzacji konwentu⁴⁶, że kasata klasztoru kanoników regularnych w Kaliszu była zupełnie nieuzasadniona i przez to niezrozumiała.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Diecezjalne we Włocławku, Akta Konsystorza Kaliskiego.

Literatura

Chodzyński A., *Kościół św. Mikołaja w Kaliszu*, Warszawa 1874

Doroszewski P., *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie do początku XVI wieku*, Olsztyn 2013.

Lutyński J., *Poznańscy prałaci i kanonicy w XVI wieku*, „Saeculum Christianum”, t. 2/1994, s. 109-153.

Łatak K., *Kanonicy regularni laterańscy na Kazimierzu w Krakowie do końca XVI wieku*, Ełk 1999.

Łatak K., Nalbach S., *Ze studiów nad kulturą umysłową kanoników regularnych krakowskiej prepozytury Bożego Ciała w XV i XVI wieku*, Kraków 2009.

Mateja E., *Śląski kalendarz liturgiczny świętych. Geneza i rozwój do czasu reformy papieża Piusa X*, Opole 2006.

Matusik L., *Ze studiów nad średniowieczną kulturą umysłową kanoników regularnych na Śląsku. Jodok z Glucholazów*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 22/1967, nr 1/2, s. 35-64.

⁴⁶ Zob. przypis 2.

- Michałowska M., *Leksykon wzornictwa*, Warszawa 2006.
- Pietrzekiewicz I., *Biblioteka kanoników regularnych w Krakowie*, Kraków 2003.
- Pobóg-Lenartowicz A., *A czyny ich były wielkie i godne pamięci. Konwent klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu do początku XVI wieku*, Opole 2007.
- Pobóg-Lenartowicz A., *Kanonicy regularni na Śląsku. Życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Opole 1999.
- Pobóg-Lenartowicz A., *Kasata klasztoru kanoników regularnych pw. św. Mikołaja w Kaliszu*, w: *Życie zakonne w Królestwie Polskim w latach 1832-1864. Polityka caratu – kasaty – represje*, red. W. Graczyk, J. Marszalska, Kraków 2015, s. 109-118.
- Pobóg-Lenartowicz A., *Próby reform w klasztorach kanoników regularnych w Polsce i na Śląsku w XV wieku*, w: *Przemijanie i trwanie. Kanonicy Regularni Laterańscy w dawnej i współczesnej Polsce*, red. K. Łatak, I. Makarczyk, Kraków 2008, s. 433-450.
- Pobóg-Lenartowicz A., *Uposażenie i działalność gospodarcza klasztoru kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu*, Opole 1994.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, Warszawa 2002.
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001.
- Zielińska E., *Kultura intelektualna klasztoru kanoników regularnych z klasztoru w Kraśniku w latach 1469-1563*, Lublin 2002.
- Zieliński Ch., *Sztuka sakralna. Co należy wiedzieć o budowie, urządzeniu, wyposażeniu, ozdobie i konserwacji Domu Bożego*, Poznań-Warszawa-Lublin 1959.